

того или иного сочинителя все чаще предъявляется требование народности и соответствия его национальному духу вообще.

Олександр БОРЗЕНКО (Харків)

Становлення нової української літератури і рецепція народного слова

Основи нового українського письменства закладалися представниками двох різних літературних формацій, що співіснували і взаємодіяли упродовж перших десятиліть XIX сторіччя. Представники класицистичного напрямку, так звані «старші письменники» [14, 306], широко запровадили в літературний вжиток народне слово, однак загалом не вийшли за межі просвітницького гуманітарного ставлення до простолюду та естетично-ігрового — до простонародного мовного матеріалу. Незважаючи на це, вони були сприйняті, і то передовсім у лінгвістичному реєстрі, літераторами молодшої генерації 20-х — початку 40-х років XIX сторіччя як попередники і використані ними як своєрідні прецеденти у формуванні романтичної народницької міфології.

Під цим оглядом лінгвістичний аспект загалом, а також характер рецепції народного слова (ширше — слова усного, «фольклорного», зокрема) набувають особливої ваги, оскільки увиразнюють конфігурацію та релевантні риси різних літературних напрямів у процесі становлення нового українського письменства.

Становлення нової української літератури безпосередньо залежало від мовної ситуації, що склалася в українському суспільстві. Мовна карта етнічних українських територій останньої чверті XVIII — перших десятиліть XIX сторіччя значною мірою визначалась соціокультурними параметрами, що так чи так співвідносилися з політикою російського централізму, з одного боку, та малоросійським автономізмом, з другого. Взаєминам між центром і провінцією в мовній площині відповідав російсько-український білінгвізм як загальна структурна норма, що в ряді випадків ускладнювалась до моделі полілінгвізму залежно від регіональної культурної своєрідності, соціального стану та освітнього цензу мовців.

Регіональний аспект зобов'язує враховувати специфіку Правобережжя, де на культурну ситуацію протягом тривалого

часу ще в XIX сторіччі помітний відбиток накладали польські впливи, а володіння польською мовою для українського населення було явищем цілком звичним. Певний інтерес становить своєрідність Слобідської України, що формувалась на основі лінгвістичних особливостей різних регіонів. Як підкреслив Дмитро Багалій, «населення Слобожанщини складалося з різних етнографічних поділів українського народу і через те, як воно звичайно буває, й українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернігівська, а власна, місцева, немов середня між ними; більш усього вона наближається до полтавської і київської мови...» [1, 28]. Процеси полонізації та русифікації (залежно від регіональних особливостей) сприяли формуванню місцевих варіантів польської та російської мов з великою домішкою українізмів. Так, пишучи про мовну ситуацію на Слобожанщині, Юрій Шерех підкреслив, що «навіть переселенці з Росії переходили тут на місцевий варіант російської мови з українізмами» [15, 411]. Яскравим зразком такої «мішаної» мови є надзвичайно цікаве листування Федора Квітки, батька письменника, з військовим суддею Чорноморського козацького війська Антоном Головатим, що припадає на 1789 — 1795 роки [11].

Загальна мовна ситуація, що склалася, значною мірою залежала від соціальних процесів на українських територіях, особливо після втрати місцевої політичної автономії. Вищі верстви українського населення в своїх змаганнях за права загальноросійського дворянства з готовністю приймали ту мову, що співвідносилась із бажаним соціальним статусом. «Збереглося кілька приватних щоденників представників старшини, — завважив у цьому зв'язку Юрій Шерех. — Із цих джерел ми бачимо, що невдовзі після 1720 року почався перехід на російську мову — спершу через мовну суміш, в якій переважали українські елементи, далі щораз більше мова зросійщилася, аж урешті на письмі вона зовсім зблизилася з нормативною російською мовою» [15, 411]. Юрій Шерех також зазначив, що процес русифікації в Слобідській Україні розвивався більш інтенсивно. Спостереження вченого відображає об'єктивну тенденцію, хоча, очевидно, про повну русифікацію вищих верств на кінець XVIII сторіччя говорити не доводиться. Не дурно автор «Топографічного опису Харківського намісництва 1785 року» інформував, що представники старшого покоління українських дворян «лишаються почасти при природних їх говірці та обрядах» [12, 65]. Середній стан, передусім дрібне чиновництво та духівництво, довгий час тримався, принаймні, в приватному житті української мови. Для його представників, як і

для старосвітського панства, вона була насамперед мовою родини й роду з відповідним психоемоційним пріоритетом, за нею закріпленим. Простонародне селянське середовище найменше зазнало соціальних змін, що могли б суттєво позначитись на його мовній ситуації. Воно зберігало органічний зв'язок з українською мовою, а відтак ця мова представниками інших соціальних станів нерідко сприймалася як специфічно простонародна. Словом, українська мова з часом перетворилась на один з атрибутів найчисельнішого, але політично несамостійного та соціально дискримінованого стану, що, звичайно, зумовлювало її невисокий суспільний престиж. «Мне было досадно, — пригадував Микола Костомаров, — что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению» [7, 450].

Поряд з регіональним та соціальним у загальній мовній картині значну роль відігравав освітній чинник. По-перше, з ним пов'язана прищеплена ще давньою школою модель полілінгвізму, що формувала мовну свідомість певної частини українського нащелення. По-друге, саме освітні процеси, в широкому розвороті — включно з їх впливами на громадську думку, сприяли початку суспільної реабілітації простонародної мови через залучення до соціально-знакової сфери сентиментально стилізованого образу представника простонародного середовища.

Багатомовність, пов'язана з давньою українською школою, традиційно була не лише досить поширеним явищем у середовищі освічених українців, але й певною усталеною нормою. Вона підтримувалась передусім Київською академією та рядом навчальних закладів, влаштованих за подібним зразком. Академія навіть наприкінці XVIII — на початку XIX сторіччя — в період свого занепаду — прищеплювала багатьом вихованцям вільне володіння латинською мовою та основи грецької, студенти добре засвоювали польську та в різні часи французьку або німецьку мови. Прикметно, що у XVIII сторіччі поряд з українською «польська книга разом з латинською була головною складовою книжкового багатства освіченого малоросіянина...» [5, 520]. Традиція шкільного студіювання польської мови була продовжена Харківським університетом, де її викладання в 1818 році розпочав вихованець Київської академії Петро Гулак-Артемівський.

Високий рівень освіченості на ділі зовсім не виключав використання української мови, щоправда, освітній аспект при цьому нерідко співвідносився із соціальним. За умов, коли в настроях дворянства перевага віддавалась військовій кар'єрі, до складу

університетської корпорації потрапляли вихідці переважно з середніх верств — дрібного патріархального панства, чиновництва та духовництва. Для багатьох із них українська мова була органічною складовою приватного життя, хоча в публічній сфері використовувалась ними частіше зі спеціальними цілями. Як пригадував Ф.Неслуховський, у Харківському університеті ще наприкінці 30-х — на початку 40-х років ХІХ сторіччя «на кафедрах нерідко лунала мова з помітним малоросійським акцентом; скрізь довкола — малоросійська мова» [9, 140]. Слід підкреслити, що в етнічному українському середовищі «малоросійська мова» сприймалася ще в сентиментальному контексті. «Немає сумніву, — зазначив Олександр Пипін, — що для російського читача відсутня принадність мови, що зачаровує малоросіян...» [12, 223]. Цей емоційний елемент сприйняття, пов'язаний з наголошуванням на лінгвістичній та культурній спорідненості членів етнічного колективу, виявлявся в усьому: чи то в приватному листуванні, чи то в літературних виступах. Недарма Максим Парпура, заходами якого 1798 року побачила світ «Енеїда» Івана Котляревського, додав до свого видання промовисту присвяту «любителям малоросійського слова».

Використання народної мови в літературі — не таке рідкісне явище ще й для ХVІІІ сторіччя, коли, як зазначив Микола Дашкевич, «твори народною мовою могли з'являтися як додаток до літератури, мова якої підтримувала зв'язок з мовою церковнослов'янською...» [4, 45]. Ця модель доповнення, але вже до загальноросійського письменства, збереглася в пізніші часи, тим більше, що «захисники української літератури визнавали загальноросійську літературну мову сотворінням великоросів та малоросів» [4, 45]. Відтак у творчій практиці літераторів перших десятиліть ХІХ сторіччя малоросійські теми та народна мова представляли своєрідність однієї з провінцій, що покликані творити універсальний, наднаціональний характер імперської культури. На думку Андрія Окари, українська «національно-політична свідомість утверджувалася як варіант місцевого чи регіонального патріотизму, що додається до патріотизму загальнодержавного, звідси й парадигма національної літературної мови як додатку до «великої», загальноімперської літературної мови...» [10, 24]. Для багатьох аматорів малоросійського слова не в останню чергу важило наголосити на своїй участі у творенні імперії та її атрибутів. Не дурно один із них, автор словника й граматики української мови Павло Білецький-Носенко, підкреслював, що витратив кілька років праці виключно «для пользы общерусского языка, которого

корни находятся в южнорусском» [3, 168]. Щось подібного, заперечуючи саму можливість існування окремої української літератури, твердив Михайло Максимович: «У нас не может быть словесности на южнорусском языке, а только могут быть и есть отдельные на оном сочинения... Южнорусский язык у нас есть уже как памятник, только из которого можно обогащать великорусский или по преимуществу у нас русский язык...» [2, 81-82].

Слід підкреслити, що практика використання народної мови літераторами кінця XVIII – перших десятиліть XIX сторіччя зумовлювалась також рядом важливих ідеологічних чинників. Не можна не враховувати впливу просвітницьких ідей, засвоєння яких було досить поширеним явищем у Російській імперії другої половини XVIII сторіччя. Вони суттєво позначились на формуванні в громадській думці віри в просвічений абсолютизм та пов'язаних з нею раціоналістично-оптимістичних умонастроїв. Наприкінці XVIII сторіччя під впливом ідей Жан Жака Руссо ці умонастрої набули помітного емоційного забарвлення, що, зокрема, знайшло вияв у літературній сфері. Увага до простонародних тем почасти була зумовлена сентиментальним поглядом на селянина як субститут «природної людини». Не дивно, що в цьому контексті «селянська» мова надіялась ознакою «незіпсованості», стаючи важливою складовою прекраснодушної естетики.

Ведучи мову про початок нової літератури, дослідники вказували на два важливіші провінційні центри – Полтаву й Харків. Сергій Єфремов, а слідом за ним і Микола Зеров небезпідставно виділяли полтавсько-харківський період нового письменства. Уже в другому десятилітті XIX сторіччя Полтава втратила роль культурного центру, поступившись Харкову з його університетом. Саме в Харкові сформувалось обличчя молодшої генерації української інтелігенції з її свідомим прагненням до організованої, часто поставленої на науковий ґрунт праці в культурній галузі. Не дивно, що літературні гуртки, що діяли в Харкові наприкінці 20-х – на початку 40-х років, об'єднали переважно представників молодшого покоління української інтелігенції, основу якого складали студенти й недавні університетські випускники. Порівняно зі старшими письменниками – Котляревським, Гулаком-Артемівським, Квіткою – вони представляли нову, сказати б, «академічну» фазу національної свідомості, нерідко намагаючись поєднати літературну працю з ґрунтовними науковими студіями переважно в галузі історії та фольклористики.

Гуманітарне та «прекраснодушне» сприйняття простолюдина

з його мовою, характерне для Котляревського, Гулака-Артемівського та Квітки, у представників молодшої генерації українських письменників трансформувалось уже в романтичний погляд на народ та його словесність. Знаменно, що ставлення до народної мови єднало й водночас роз'єднувало представників двох літературних генерацій, причому ця ситуація не була чітко раціоналізованою. Завершуючи видання фольклорного збірника, Ізмаїл Срезневський здійснює своєрідне паломництво в Полтаву до Котляревського і згодом (як другу складову цілісного проекту) видає його п'єси, тією ж мовою писані, що й народні твори «Запорожской старини». Костомаров, який розпочав вивчати українську мову за Квітчиним «Салдацьким патретом», через три роки по тому сперечається з Квіткою про мовні питання («говорят много и долго и не понимают друг друга» [6, 210]), веде бесіду з Олександром Корсуном «о грамматических неправильностях, которыми изобилует «Энеида» Котляревского» [6, 201]. І поряд з цим — у публічному виступі — він же зводить суперечності до компромісу на лінгвістичній основі, зазначаючи, що «малороссийский язык — самая романтическая форма...» [8, 284].

Очевидно, що письменники старшої генерації з погляду молодих українських романтиків, тісно пов'язаних з академічним, університетським середовищем, у розумінні літературних завдань не завжди були «на висоті». Однак те, що вони зверталися до народної мови, дозволяло використати їх виступи як прецеденти, а окремі їх твори — в якості аргументів у рамках творення окремої літератури, яка мала б стати ніби продовженням народної словесності. Показовим у реалізації цього проекту є стратегічний вибір: фіксація на простонародній, «фольклорній» мові та пізніше включення її до колективної пам'яті не тільки в статусі літературної, але й загальнонаціональної.

Література:

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Х., 1991.
2. Возняк М. Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-й пол. XIX в. // Записки українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Т. 13. — С. 54-142.
3. Гніп М. М.О.Максимович про словник і граматику української мови Білецького-Носенка // Літературний архів. — 1930 — № 1 — С. 163-168.
4. Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Записки Императорской академии наук — 1888. — Т. 59. — Кн. 1.

5. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк // Вестник Европы. – 1891. – № 8. – С. 515-569
6. Корсунов А. Н.И. Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 10. – С. 199-221.
7. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990.
8. Костомаров М.І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 280-296.
9. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник – 1890. – Т. 40. – С. 116-153
10. Окара А. Творчість І.Котляревського та нова парадигма української літературної мови // Слово і час. – 1999. – № 9. – С. 22-25
11. Петлюра С. З переписки Хведора Квітки з Антоном Головатим / / Україна – 1907. – № 3. – С. 186-201
12. Пылин А.Н., Спасович В.Д. Обзор истории славянских литератур. – СПб., 1865.
13. Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 58-117
14. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) – Тернопіль, 1994.
15. Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Г.Сковороди // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології – Х., 1998. – Т. 3. – С. 364-412.